

نقاره خانه آستان قدس رضوی

سید علی اصغر شریعت زاده
مرکز مردم شناسی ایران

والی نشین به حکام این امتیاز داده میشد که نقاره خانه داشته باشند. در طلوع و غروب آفتاب گروهی نوازنده در محل بلندی گرد می آمدند و نقاره می نواختند و در واقع با نواختن نقاره، خورشید مظهر حیات و روشنائی و «مهر» را استقبال و با بدرقه می کردند.

در میدان جنگ نقاره چیان با نواختن نقاره سربازان را به رشادت و مردانگی تشویق و ترغیب میکردند.

در سفر و حضر؛ نقاره وسیله سرگرمی مناسبی برای سربازان به حساب می آمد ولی در زمان ناصرالدین شاه که آلات موسیقی اروپائی متداول شد نقاره خانه از اعتبار افتاد و جنبه تجملی و تشریفاتی بخود گرفت و در اعیاد و صبح و عصر طبق معمول نقاره می نواختند^۱ و نقاره فقط اختصاص به پایتخت حکومت داشت و اولین نشانه تغییر حکومت، تصرف نقاره خانه بود بطوری که «عبدالله مستوفی» گوید: «رضاشاه هم اولین حمله ای که به اساس سلطنت قاجاریه وارد آورد تصرف نقاره خانه بود که به وسیله انتقال محل آن از سردر ارک بر در تازه ساز میدان مشق (همان سردری که اکنون در خیابان سپه واقع می باشد) این تصرف را عملی کرد و در حقیقت این علامت سلطنت را از مقدر قدیم خود کند و به دسترس خود و تحت امر خویش گذاشت که توجه عامه را نسبت به اقتدار خود بیشتر جلب نماید»^۲.

امروزه در ایران نقاره زنی به جز در آستان قدس رضوی، در جاهای دیگر منسوخ شده است و سالیان متمادی است که در آنجا نقاره خانه حضرت بصدا در می آید و نقاره زنی رسمی محترم بشمار می رود که به آن اشاره خواهیم کرد.

یکی از واحدهای آستان قدس رضوی «نقاره خانه» است. چنانکه پیداست این نام از دو کلمه «نقاره» و «خانه» ترکیب شده است و به محلی که در آن «نقاره» نوازند اطلاق می شود. هنگام نقاره زنی را «نوبت» گفته اند و هم مجازاً نقاره را، چنانکه در «لغت نامه دهخدا»^۱ آمده است:

«نوبت [آن ب] کرت . مرتبه . نقاره (رشیدی)
(فرهنگ خطی) (انجمن آرا) (جهانگیری) (آندراج)
(غیاث اللغات) نقاره که در اوقات شب و روز نوازند. (برهان قاطع) نقاره که در عیش و عشرت زنند و نقاره خانه سلطانی که در اخبار فتح بلاد بجهت اخبار عموم خلق نوازند (انجمن آرا) طبل بسیار بزرگی که در ساعات معین از شبانروز می نوازند. (ناظم الاطباء).

شاه روم رسم کیان تازه کرد

ز نوبت جهان را پر آوازه کرد.

نظامی

بانگ کوس و نقاره ای که در نزدیکی سرای پادشاهی و دارالحکومه در اوقات معینه صبح و شام شنیده می شود (ناظم الاطباء).

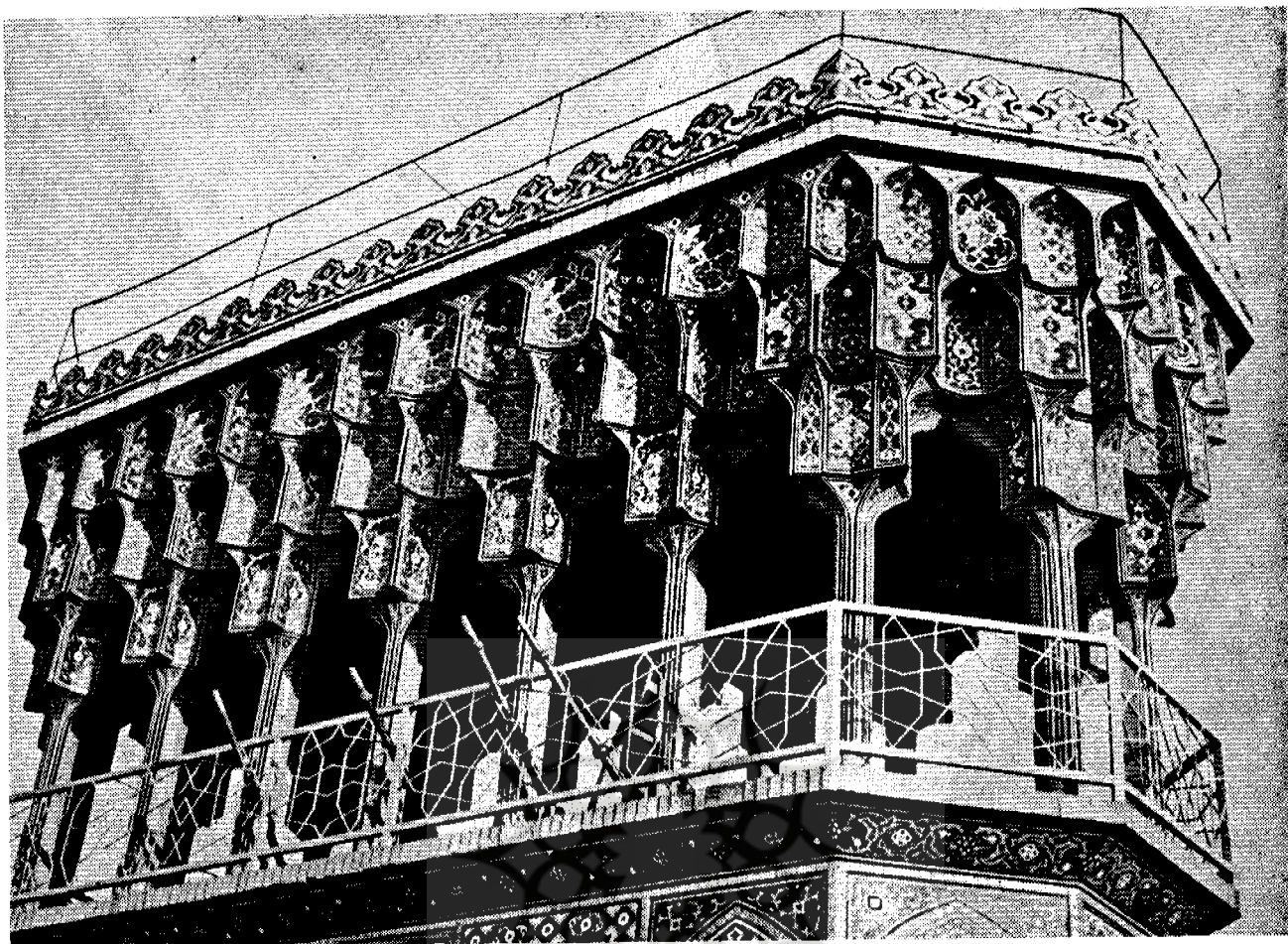
نواختن دهل و نای و امثال آن روزی چندبار در ساعات معلوم بر در پادشاهان و امرا . (یادداشت مؤلف).

چار علم رکن مسلمانی است

پنج دعا نوبت سلطانی است»

نظامی

نقاره خانه پیشینه یی بسیار قدیمی دارد و از روزگار باستان در ایران معمول بوده است. و در پایتختها و شهرهای

نقاره خانه آستان قدس رضوی

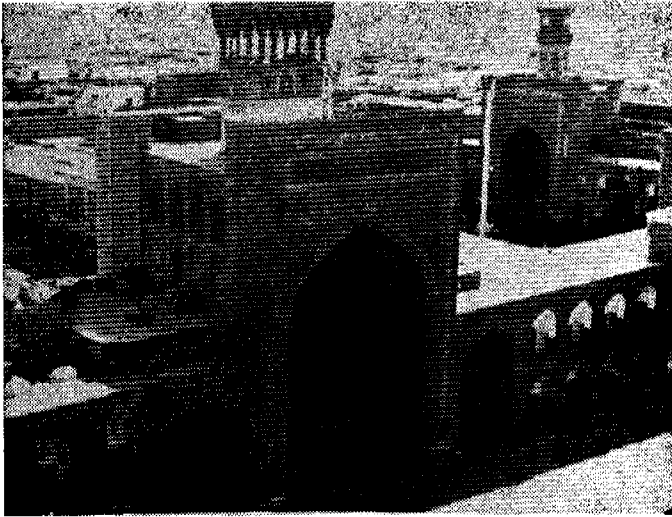
و هنوز نام خانوادگی اکثر آنان نیز شکوهی می باشد.^۱
 امروزه به کارکنان نقاره خانه «نقارهچی» می گویند و سرپرست آنان شخصی بنام «باشی عملجات شکوه» می باشد. نقاره زنی از پدر به فرزند ذکور با شرط صلاحیت به ارث می رسد، ولی گاه اتفاق می افتد متوفی فرزند ذکور یا واجد شرایطی نداشته باشد بنابراین روز به روز از تعداد آنان کاسته

در آستان قدس رضوی، نقاره خانه حضرت، شبانه روزی دونوبت قبل از طلوع و غروب آفتاب بصدا درمی آید. نقاره خانه بعنوان زنگ اخباری است که مؤمنان را به انجام هرچه زودتر فرائض مذهبی تشویق می کند و هم وقت نماز را معین کرده، اعلام میدارد پس از پایان نقاره زنی نماز قضا می گردد.

نقاره زنی که رسمی محترم است، یک نوع ستایش انسان از خدا را بازگو می کند ولی پیران معتقدند که نقاره خانه در گذشته، وسیله مناسبی برای اطلاع مردم بوده است که در چه مواقعی دروازه شهر باز یا بسته می شود.

نقاره خانه مشهد در ضمن مبین شکوه و جلال دربار قدس رضوی هم هست و در واقع می توان گفت نقاره خانه نشان اعتبار و اقتدار امام رضا (ع) است و شاید به همین مناسبت باشد که در گذشته به کارکنان نقاره خانه «عملجات شکوه» می گفتند

- ۱ - حرف ن ص ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷.
- ۲ - شرح زندگانی من، تألیف عبدالله مستوفی، جلد اول ص ۵۶۲.
- ۳ - شرح زندگانی من، جلد اول، ص ۵۶۳.
- ۴ - نامهای آنان: ۱- محمدعلی باشی شکوهی ۲- حسین اقدام شکوهی ۳- مهدی اجزاء شکوهی ۴- غلامرضا سرنوازی ۵- عباس باشی شکوهی ۶- احمد اقدام شکوهی ۷- عبدالله شکوهی ۸- رضا فشنگ ساز ۹- سید محمد تحقیق.

نقاره خانه و ایوان آن

می‌شود. بطوری که «باشی عملجات شکوه» می‌گفت تعداد نقاره‌چیان در گذشته بسیار بود ولی اکنون تعداد آنان به ۹ نفر می‌رسد.

گاه اتفاق می‌افتد که فرزندان نقاره‌چیان در زمان پدر به نقاره‌زنی مشغول شوند زیرا همان‌طوری که بعداً به آن اشاره خواهیم کرد نقاره‌زنی، براساس اصول مدوئی آموزش داده نمی‌شود بلکه براساس تجربه و ممارست فراگرفته میشود. مزد نقاره‌چیان در گذشته عبارت از گندم و پول نقد بود و در جشنها و اعیاد مذهبی (عید غدیر، عید فطر، عید قربان) از طرف آستانه يك خنچه شیرینی یا گوسفندی به رسم تحفه به آنان داده میشود.

ولی امروزه نقاره‌چیان مثل خدمه رسمی از لباس و حقوق و حق‌الدفن برخوردارند.

«غرض از تحریر این کلمات آن است که قرار فی‌مابین عالیقدران آقا محمدعلی ولد مرحوم آقا حسن دهباشی کرناخانه سرکار فیض آثار و آقا حسن قفل‌ساز ولد مرحوم آقا علی در خدمت کارگزاران سرکار فیض آثار مدالله ظلالم بر این‌طور شد که آقا محمدعلی در جای خدمت والد خود دهباشی کرناخانه سرکار بوده باشد و آقا حسن نائب دهباشی بوده باشد و هرگاه سفری یا غیبتی بجهت آقا محمدعلی دهباشی رخ نماید آقا حسن مزبور به نیابت مشارالیه مشغول خدمت باشد و صیغه فی‌مابین در حضور کارگزاران سرکار و عمال دفترخانه مبارکه بنحو مسطور واقع و جاری شد فی‌شهر رجب‌المرجب سنه ۱۲۷۰»^۶ (سبع مهر محمدعلی).

مواقع نقاره‌زنی :

نقاره در شبانه‌روز، دونوبت، قبل از طلوع و غروب آفتاب در بالای ایوان نقاره‌خانه^۷ (در قسمت شرقی صحن عتیق) به مدت تقریباً بیست دقیقه که به آن «خدمت معمولی» می‌گویند نواخته می‌شود ولی در ماههای محرم و صفر و روزهای سوگواری نقاره مطلقاً نواخته نمی‌شود و در ولادت‌ها و اعیاد و جشن‌های مذهبی علاوه بر معمول دو تا سه نوبت به ترتیب زیر بنام «نقاره‌خانه عید» می‌نوازند.

۱ - یکساعت بعد از غروب آفتاب.

۲ - یکساعت بعد از طلوع آفتاب.

در روزهای سلام‌خاص^۸، موقعی که مدیر اماکن متبرکه از روی شمایل حضرت علی (ع) و حضرت رضا (ع) پرده برداری میکنند، بدستور و با اشاره رئیس اداره بیوتات متبرکه به اسم «نقاره‌خانه سلام» به مدت نیم‌ساعت نقاره نواخته می‌شود.

در ماه رمضان، نقاره‌خانه حضرت دونوبت بصدا درمی‌آید:

۱ - دوساعت از شب گذشته، موقعی که مؤذنان در بالای گلدسته‌های عباسی و ایوان طلا مناجاتشان تمام می‌شود، رو به طرف ایوان نقاره‌خانه می‌کنند و با صدای بلند می‌خوانند :
چو دریای رحمت تلاطم کند
گنه صاحب خویش را گم کند
بعد از این ذکر «نقاره‌خانه سحر» به مدت نیم‌ساعت نواخته می‌شود.

۲ - قبل از غروب آفتاب به مدت نیم‌ساعت «نقاره‌خانه افطار» نواخته می‌گردد.

وسایل نقاره‌زنی :

وسایل نقاره‌زنی در گذشته به‌طوری که در سفرنامه «تاورنیه»^۸ ذکر شده است عبارت از نقاره^۹، دهل، سرنا و سنج بود، و در پایتخت از کرنا استفاده میشد که هفت، هشت پا طول دارد و دهانش خیلی گشاد است و صدای آن تقریباً تا چهار کیلومتر می‌رسد. اما وسایل نقاره‌زنی آستان قدس عبارت از کرنا و طبل است، بعلاوه هر طبلالی دوجوب ساده به طول تقریباً بیست سانتیمتر دارد.

کرنا، سازی است بادی که طول آن تقریباً به یک متر می‌رسد، کرنا سوراخ ندارد و یا دهن در آن می‌دمند، جنس کرنا از مس زرد میباشد. (به طرح شماره ۱ توجه شود).

کرنازن‌ها ۵ نفرند که به ردیف درست چپ نقاره‌خانه می‌ایستند.

شخصی که کرنازن‌ها را رهبری میکند اصطلاحاً به وی «سرنواز» می‌گویند.

طبل که کوس^{۱۰} نیز گفته می‌شود تعداد آنها چهارتاست که هر کدام از طبل‌ها شکل و اسمی خاص و آهنگی ویژه دارند، که به ترتیب اهمیت ذکر می‌کنیم.

۱ - طبل سرچاشنی :

طبلی است که از زمان شروع تا خاتمه کرنا (حتی بمدت یک ثانیه) متوقف نمی‌گردد، تغییر سه‌حالت طبل‌ها بوسیله طبل سرچاشنی انجام می‌شود بطوری که سایر طبل‌ها از طبل سرچاشنی تبعیت می‌کنند، کسی که این طبل را بصدا درمی‌آورد بنام «سرچاشنی‌زن» معروف است.

۲ - طبل گاه برگاه :

طبل گاه برگاه که موسوم به «گورگه» «Gavarga» می‌باشد طبل نسبتاً بزرگی است که صدای آن بیش از سایر

۵ - مراتب خدمت در آستان قدس رضوی به ترتیب زیر می‌باشد:
الف : خدمه رسمی ب : خدمه افتخاری ج : خدمه تشرفی.
الف : خدمه رسمی به افرادی اطلاق می‌گردد که از حقوق و غذا

تصویر کرنا و طبل

(شام و ناهار هنگام کشیک) و نیز حق‌الدفن طبق معمول برخوردارند. خدمه رسمی از حیث مرتبت به سه درجه تقسیم می‌شوند :

۱- خادم ۲- فراش ۳- دربان .
تنظیف و تطهیر حرم مطهر به‌عهده «خدام» است، تنظیف و تطهیر رواقهای حرم به‌عهده «فراشهاست»، تنظیف صحنین (صحن عتیق، صحن جدید) به‌عهده دربان‌هاست.

ب : خدمه افتخاری : هیچگونه حقوق و مزایایی به‌جز دوقبر جا طبق معمول ندارند و با تأیید و تصویب نیابت تولیت عظمی این‌عنوان به مقامات مملکتی و شخصیت‌های محلی و اخیار اعطاء میشود.

ج : خدمه تشرفی برعکس خدمه رسمی و افتخاری از هیچگونه حقوق و مزایایی برخوردار نیستند و تنها امتیازی که دارند اینست که می‌توانند در همه احوال و مواقع که علاقمند باشند به زیارت حضرت تا من‌الایمّه (ع) مشرف شوند.

۶ - صدور برخی نوشته‌ها و اسناد از طرف نایب‌التولیه‌های آستان قدس مانند : فرامین ، احکام ، اجاره‌نامه‌ها ، بروات (حواله‌های مربوط به پرداخت) و امثال اینها . تشریفات و جریان خاصی داشت، و معمول چنین بود : بعد از تحریر سند و نوشته مورد نظر (وسیله متصدی مخصوص) علاوه بر امضاء و مهر نایب‌التولیه وقت چند نفر از مستوفیان و متصدیان کارهای دفتری آستانه نیز هر یک جداگانه پشت نوشته مزبور را خطی (علامت مخصوص با نوشتن نام و سمت خودشان) مرقوم می‌داشتند و احیاناً مهر می‌کردند، این نشانه ثبت شدن در دفاتر مربوط و نماینده صحت و استحکام سند بود.

نقل از کتاب تاریخ آستان قدس رضوی
با اهتمام علی‌موتق ص ۳۲۷ و ۳۲۸ شهریور ۱۳۴۸

۷ - نقاره‌خانه قبلی که در همین محل در زمان قاجاریه ساخته شده بود چون مصالح آن از چوب و حلبی تهیه شده و فوق‌العاده نازیبی و سست بود برداشته شد و به‌جای آن نقاره جدید با استحکام و زیبائی خاصی بنا گردید : ابتدا که سردر داخلی و خارجی را بوسیله بتون مسلح بیکدیگر پیوند داده و استحکام بنا را کاملاً تأمین کردند. باین ترتیب که در زیر، ستون‌های قطور بتونی برپای داشته و بر بالای آن نیز سقف مستحکمی از بتون قرار دادند آنگاه بمحاذات آن ستون‌ها پایه‌های نقاره‌خانه گذاشته شد و پیکره آنرا یکپارچه از بتون بالا بردند و برای آن دوآشیانه قرار دادند طبقه اول جهت انبار و محل گذاشتن طبل‌ها و سایر اشیاء مورد لزوم ساخته شد و از آنجا بوسیله پلکان آهنی بطبقه بالا که محل نواختن نقاره است صعود می‌نمایند .
نقل از نامه آستان قدس از محمدحسن رضوان مرداد ۱۳۴۲ . ص ۶۴ .

۸ - سفرنامه قاورنیه چاپ ۱۳۲۱ هـ . ق ترجمه ابوتراب نوری (نظم الدوله).

۹ - «مجموعه‌ای از چند طبل را نقاره می‌گویند ، این طبل از جنس مسس یا سفال است. کاسه صوتی یکی از آن‌ها بزرگتر از دیگران است. بر دهانه این طبل‌ها پوست بز کشیده شده و دو «ترکه» که به آن چوب می‌گویند کوبه‌های این ساز را تشکیل می‌دهند».

نقل از مجله هنر و مردم ، شماره ۱۴۸ مقاله «موسیقی نزد ایرانیان در ۱۸۸۵ میلادی» ترجمه حسینعلی ملاح

۱۰ - طبل‌ها یک متر عقب‌تر از کرنازن‌ها درست چپ آنان می‌نشینند و اصطلاحاً به آنان «کوس‌زن» می‌گویند.

طبل هاست به طوری که طنین صدای آن در صورت خشک بودن تا مسافت چند کیلومتر شنیده می شود.

۳ - طبل تخم مرغی :

طبل تخم مرغی طبلی است که از نظر صدا بین « گاه برگاه » و « سرچاشنی » قرار دارد این طبل کوچکتر از گاه برگاه بوده و صدایش به نسبت کمتر از گاه برگاه می باشد.

۴ - طبل ساده :

طبل ساده ، طبل کوچکی است که همزمان با طبل گاه برگاه و طبل تخم مرغی صدا درمی آید و صدای آن نیز شبیه طبل تخم مرغی است. این سه طبل با حالت سرچاشنی بطور متناوب یک درمیان نواخته می شود.

کوتاه سخن آنکه، طبلها ذکر می ندارند و فقط بعنوان « کوس شادبانه » وهمنوا از شروع تا خاتمه با کرناها نواخته می شوند ، در صورتیکه کرناها ذکر می دارند که به آن اشاره خواهد شد.

ذکر کرنا :

کرنا با دمیدن صدا درمی آید و دارای ذکر است که سینه به سینه نقل می شود و هر شخصی از این ذکر مطابق ذوق و اعتقادش تعبیری میکند که درست ترین تعبیر آن به طوری که « باشی عملجات شکوه » بیان می کرد از این قرار است که در سه دست به ترتیب زیر نواخته می گردد :

دست اول :

« سرنواز » سر دست کرنازن ها ، کرنا را بطرف گنبد مطّلائی حضرت بعنوان سلام می گیرد و شروع می کند : « سلطان دنیا و عقبی علی بن موسی الرضا ».

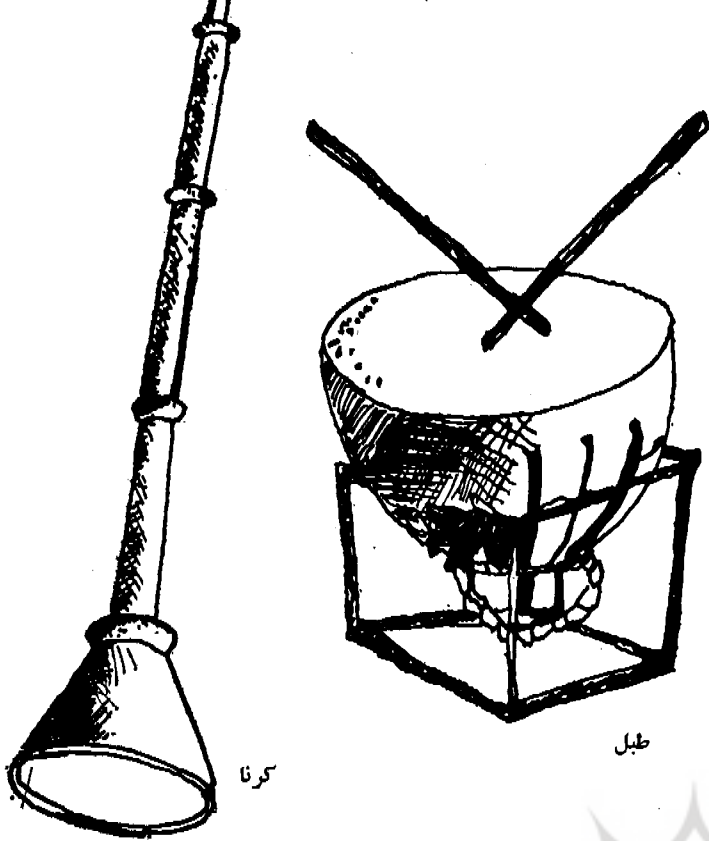
پس نوازان که تعداد آنان چهار نفر می باشد با کرنا جواب می دهند . . « امام رضا ».

سرنواز مجدداً با سر کرنا ، بطرف گنبد حضرت اشاره می کند و چنین می نوازد : « امام رضا » .

پس نوازان جواب می دهند : « غریب ».

دست دوم :

کرنا ی سرنواز ذکر می کند : « مولی ، مولی ، مولی ، مولی علی بن موسی الرضا ».

پس نوازان جواب می گویند : « رضاجان ».

سرنواز ، سر کرنا را به طرف گنبد مطّلائی حضرت می گیرد و ذکر می کند : « یا امام غریب یا امام رضا ».

دست سوم :

کرنا ی سرنواز ذکر می کند : « دور دوران امام رضاست ».

در این موقع طبالها بعنوان شادی ، طبلهای خود را صدا درمی آورند، این طبل بنام « کوس شادبانه » معروفیت دارد .

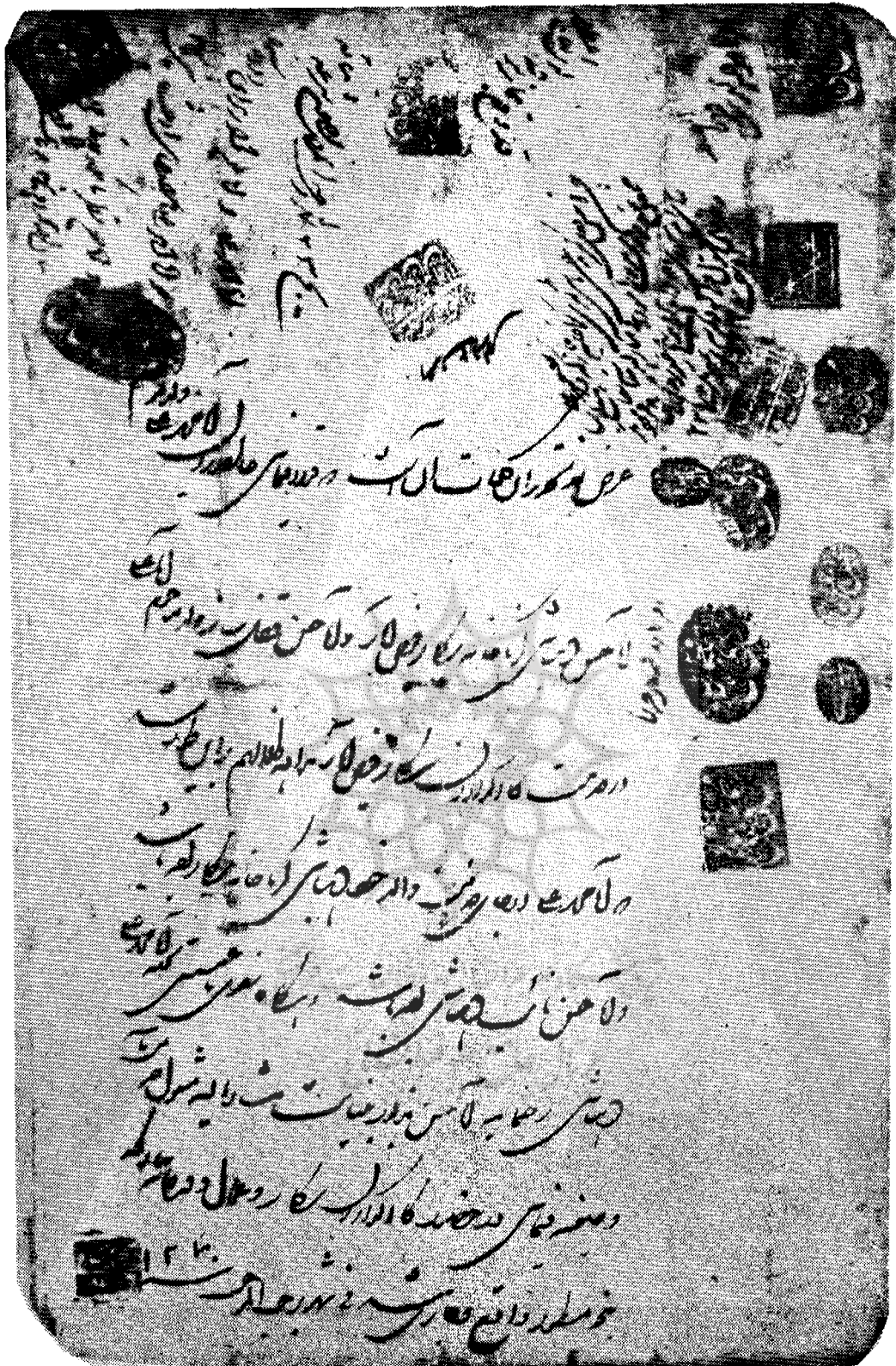
مجدداً سرنواز ذکر می کند : « دور دوران امام رضاست ».

« دادرس بیچارگان » .

پس نوازان پاسخ می دهند : « ای دادرس درماندگان ».

موقعی که پس نوازان می خواهند کرنا های خود را به زمین بگذارند سرنواز می گوید : « فریاد رس ».

سرنواز بعنوان دعا به مؤسّسین نقاره خانه مقدّسه رضویه که سلاطین وقت بودند ذکر می کند : « یا فتّاح یا فتّاح ».

نمونه‌ای از حکم انتصاب پسر بجای پدر در شغل نقاره‌زنی